

Norges tredje rapport til FNs menneskerettighetsråd i forbindelse med de periodiske landhøringene (UPR)

4. februar 2019

Utenriksdepartementet

Norges tredje rapport til FNs menneskerettighetsråd i forbindelse med de periodiske landhøringene (UPR)

Innholdfortegnelse

Forkortelser	2
I. Innledning.....	3
II. Oppfølging av anbefalinger og utvikling på menneskerettighetsområdet	3
Det rettslige rammeverket	3
Norges nasjonale institusjon for menneskerettigheter.....	5
Likestilling og ikke-diskriminering.....	5
Integrering av innvandrere	8
Hatefulle ytringer og annen hatkriminalitet	9
Vold i nære relasjoner og seksuelle overgrep.....	9
Menneskehandel.....	11
Forebygging av tortur.....	11
Frihetsberøvelse	11
Asyl og innvandring	12
Selvbestemmelse og medvirkning.....	14
Ytringsfrihet, forenings- og forsamlingsfrihet	14
Personvern.....	15
Valg.....	15
Barn og familie.....	15
Arbeid, sosial trygghet og en tilfredsstillende levestandard.....	17
Helse.....	18
Utdanning	19
Urfolk og nasjonale minoriteter	20
Menneskerettigheter i utviklingspolitikken	22
Menneskerettigheter og næringsliv	23

Forkortelser

BK	FNs konvensjon om barnets rettigheter
CRPD	FNs konvensjon om rettighetene til personer med nedsatt funksjonsevne
KDK	FNs konvensjon om avskaffelse av alle former for diskriminering mot kvinner
NAV	Arbeids- og velferdsforvaltningen
RDK	FNs konvensjon om avskaffelse av alle former for rasediskriminering
SP	FNs konvensjon om sivile og politiske rettigheter
TK	FNs konvensjon mot tortur og annen grusom, umenneskelig eller nedverdiggende behandling eller straff
ØSK	FNs konvensjon om økonomiske, sosiale og kulturelle rettigheter

I. Innledning

1. Regjeringen er opptatt av å oppfylle Norges menneskerettighetsforpliktelser, og samarbeider med internasjonale overvåkningsmekanismer. Norge rapporterer til FNs konvensjonsorganer, og Menneskerettighetsrådets spesialprosedyrer har en stående invitasjon til å besøke Norge. De periodiske landhøringene (Universal Periodic Review, UPR) gir et godt grunnlag for konstruktiv dialog mellom land, nasjonale institusjoner for menneskerettigheter, andre uavhengige institusjoner og sivilt samfunn om gjennomføring av menneskerettighetene.

Rapporteringsprosessen

2. Under den andre UPR-høringen i april 2014 fikk Norge 203 anbefalinger.¹ Norge godtok 150 av disse i sin helhet og 23 delvis.² Disse anbefalingene har blitt fulgt opp av departementene som har fagansvaret for de aktuelle temaene.
3. Utenriksdepartementet har koordinert utarbeidelsen av denne rapporten med elleve berørte departementer, konsultert Norges nasjonale institusjon for menneskerettigheter (NIM) om prosessen og arrangert to åpne informasjons- og innspillmøter. De åpne møtene har blitt annonsert på departementets nettsider, og alle har hatt mulighet til å gi innspill. Rapporten redegjør for oppfølging av anbefalingene Norge godtok etter den forrige høringen og utviklingen på menneskerettighetsområdet for øvrig, herunder temaer som Sametinget, NIM, andre uavhengige institusjoner og sivilt samfunn har tatt opp i sine innspill. Det er gitt henvisninger til anbefalingene i sluttnoter. Vedlegget inneholder en tabell med oversikt over status for oppfølging av anbefalingene.

II. Oppfølging av anbefalinger og utvikling på menneskerettighetsområdet

Det rettslige rammeverket

Tilslutning til internasjonale menneskerettighetsinstrumenter

4. Norge er tilsluttet en lang rekke menneskerettighetsinstrumenter innenfor rammen av FN og Europarådet. Blant annet er Norge part i sju av FNs kjernekonvensjoner om menneskerettigheter og de fleste av de frivillige protokollene til disse, herunder protokollene til barnekonvensjonen (BK) om hhv. barn i væpnet konflikt og salg av barn, barneprostitusjon og barnepornografi.¹ Utfyllende informasjon om Norges tilslutning til menneskerettighetsinstrumenter og gjennomføring av disse er blant annet tilgjengelig i rapportene til FNs konvensjonsorganer,³ herunder det felles kjernedokumentet⁴.

¹ <https://www.ohchr.org/EN/HRBodies/UPR/Pages/NOindex.aspx>, Second Cycle, Outcome of the review, Report of the Working Group (A/HRC/27/3), § 131.

² Se lenke til nettside i fotnote 1, dokument A/HRC/27/3/Add.1.

³ https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/TreatyBodyExternal/Countries.aspx?CountryCode=NOR&Lang=EN.

⁴

http://tbinternet.ohchr.org/_layouts/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=HRI%2FCORE%2fNOR%2f2017&Lang=en.

5. Siden den forrige UPR-rapporten har Norge ratifisert Europarådets konvensjoner om forebygging og bekjempelse av vold mot kvinner og vold i nære relasjonerⁱⁱ og beskyttelse av barn mot seksuell utnyttning og seksuelt misbrukⁱⁱⁱ. I desember 2018 fremmet regjeringen en proposisjon til Stortinget om samtykke til ratifikasjon av FNs konvensjon om beskyttelse mot tvungen forsvinning.^{iv}
6. Norske myndigheter har vurdert spørsmålet om tilslutning til FNs konvensjon for beskyttelse av rettighetene til alle migrasjonsarbeidere og medlemmer av deres familier.^v Det ble tatt en beslutning i 2002 om at Norge ikke skulle slutte seg til konvensjonen, som ble opprettholdt under en annen regjering i 2007.
7. Høsten 2016 la regjeringen fram en melding til Stortinget om individklageordningene til FNs konvensjoner om økonomiske, sosiale og kulturelle rettigheter (ØSK), BK og konvensjonen om rettighetene til personer med nedsatt funksjonsevne (CRPD). Forut for dette ble det innhentet tre uavhengige utredninger. Etter en grundig vurdering var regjeringens konklusjon at den ikke på det daværende tidspunkt ville fremme forslag om tilslutning til disse individklageordningene.^{vi} Dette skyldtes betydelig usikkerhet om konsekvensene. Det er særlige forhold som skiller individklageordningene til ØSK, BK og CRPD fra de individklageordningene Norge er tilsluttet. ØSK og BK inneholder flere vage, målsettingspregede rettigheter, særlig på det økonomiske og sosiale området, som medfører vidtrekkende positive forpliktelser for statene. Et eksempel på dette er retten til den høyest oppnåelige helsestandard. Regjeringens syn er at slike bestemmelser i utgangspunktet egner seg dårlig for internasjonal behandling av individklager, fordi disse bestemmelsene gir statene et betydelig rom for skjønn. Det som særlig talte imot tilslutning til individklageordningen til CRPD, var at komiteen på enkelte områder tolker konvensjonen på en vidtrekkende måte som ikke er i samsvar med statspartenes forståelse. I januar 2017 stilte et bredt flertall i Stortinget seg bak regjeringens beslutning. Regjeringen har ikke planer om å foreta en ny vurdering.
8. I forbindelse med ratifikasjon av CRPD i 2013 avga Norge tolkningserklæringer til artikkel 12 om likhet for loven og artikkel 14 og 25 om henholdsvis frihet og personlig sikkerhet og helse. Norge anerkjenner at personer med funksjonsnedsettelse har rettslig handleevne og rett til respekt for sin fysiske og psykiske integritet på lik linje med andre, uten diskriminering. Funksjonsnedsettelse kan ikke i seg selv rettferdiggjøre begrensninger i disse rettighetene. Det er imidlertid Norges forståelse at konvensjonen tillater fratakelse av rettslig handleevne og/eller tvungent vergemål, samt tvungen omsorg og behandling av mennesker, når dette er nødvendig som en siste utvei og underlagt kontrollmekanismer.^{vii}

Menneskerettighetene i norsk lov

9. I mai 2014 ble Norges Grunnlov styrket ved vedtakelsen av en ny menneskerettighetskatalog.⁵ Katalogen innledes med en generell bestemmelse som pålegger myndighetene å respektere og sikre menneskerettighetene i Grunnloven og i menneskerettighetstraktater som er bindende for Norge. Deretter følger en rekke sivile og politiske rettigheter og enkelte økonomiske og sosiale rettigheter.

⁵ <https://lovdata.no/dokument/NL/lov/1814-05-17>.

10. Følgende sentrale menneskerettskonvensjoner er inkorporert i norsk rett gjennom menneskerettsloven: Den europeiske menneskerettskonvensjonen, ØSK, SP, BK og KDK. Loven inneholder en forrangsbestemmelse, som innebærer at bestemmelsene i disse konvensjonene går foran annen lovgivning ved motstrid. Andre menneskerettskonvensjoner er gjennomført i andre deler av lovverket. For eksempel er RDK inkorporert gjennom likestillings- og diskrimineringsloven og TK gjennomført ved bestemmelser i straffeloven.^{viii} Spørsmålet om en konvensjon skal tas inn i norsk rett, og i så fall hvordan, vurderes konkret i hvert tilfelle.^{ix}
11. Det er et generelt prinsipp at norsk rett så vidt mulig skal tolkes i samsvar med Norges folkerettslige forpliktelser. Prinsippet står særlig sterkt på menneskerettighetsfeltet. Også systemet for utredning og høring av forslag til nye lover og forskrifter bidrar til å sikre at norsk rett er i tråd med våre menneskerettighetsforpliktelser. Det stilles krav om en grundig vurdering av hvilke menneskerettighetsforpliktelser forslagene berører.

Norges nasjonale institusjon for menneskerettigheter

12. I 2015 ble en ny Nasjonal institusjon for menneskerettigheter etablert. Institusjonen er gitt et bredt mandat til å fremme og beskytte menneskerettighetene. I 2017 mottok institusjonen A-status fra GANHRI, og er dermed i full overenstemmelse med Paris-prinsippenes krav. Institusjonens årlige budsjett har økt betydelig siden etableringen i 2015.^x

Likestilling og ikke-diskriminering

13. Prinsippet om ikke-diskriminering er grunnlovsfestet. Likestillings- og diskrimineringsloven, som trådte i kraft i januar 2018⁶, forbyr diskriminering på grunn av kjønn, graviditet, permisjon ved fødsel eller adopsjon, omsorgsoppgaver, etnisitet, religion, livssyn, funksjonsnedsettelse, seksuell orientering, kjønnsidentitet, kjønnsuttrykk, alder og kombinasjoner av disse grunnlagene. Loven inneholder bestemmelser om universell utforming og individuell tilrettelegging for personer med funksjonsnedsettelser. Offentlige myndigheter, arbeidsgivere og arbeidslivets organisasjoner har plikt til å arbeide aktivt, målrettet og planmessig for å fremme likestilling og hindre diskriminering. Forslag om å styrke disse pliktene har vært på høring.^{xi}
14. Likestillings- og diskrimineringsombudet er et faglig uavhengig organ som arbeider for å fremme reell likestilling og hindre diskriminering på alle samfunnsområder. Ombudet gir veiledning om diskrimineringslovgivningen og fører tilsyn med at norsk rett og forvaltningspraksis samsvarer med forpliktelsene etter KDK, RDK og CRPD. Myndighetene følger nøye med på at ombudet har tilstrekkelige ressurser.^{xii} Klager om brudd på diskrimineringslovgivningen behandles av Diskrimineringsnemnda, et

⁶ <https://lovdata.no/dokument/NL/lov/2017-06-16-51>.

uavhengig forvaltningsorgan som kan gjøre vedtak om oppreisning i saker på arbeidslivets område og om erstatning i enkle saksforhold.

Kjønnslikestilling

15. Norge har en høy grad av likestilling mellom kvinner og menn, og er nr. 2 av 149 land i *World Economic Forums Global Gender Gap Report*. Nesten like mange kvinner som menn er sysselsatte. Norge har blant annet en god foreldrepengeordning, store muligheter til å jobbe fleksibelt, lovfestet rett til fri ved barns sykdom og rettigheter til å jobbe deltid, blant annet ved omsorg for barn under tolv år. Det er også lovfestet rett til barnehageplass med makspriser og tilbud om skolefritidsordning.
16. Andel deltidsansatte kvinner har gått ned fra 40 % i 2013 til 36 % i dag. I statlig sektor er 56 % av lederne kvinner. Kvinnene utgjør nå et flertall av uteksaminerte kandidater fra universiteter og høyskoler, også på doktorgradsnivå. Regjeringen består av ti kvinner og tolv menn, med kvinnelig statsminister, utenriksminister og finansminister. Stortingspresidenten er kvinne.^{xiii}
17. Selv om Norge har kommet langt, er det fortsatt utfordringer. Utdannings- og arbeidsmarkedet er kjønnsdelt. Flere kvinner med minoritetsbakgrunn må ut i jobb, og flere kvinner skal kunne jobbe heltid. Det er behov for flere kvinnelige ledere i næringslivet. Det må arbeides mot vold i nære relasjoner, tvang og negativ sosial kontroll. Metoo-kampanjen har vist at omfanget av seksuell trakassering er altfor stort. Alle departementer har ansvar for å arbeide for likestilling innenfor eget ansvarsområde.^{xiv}
18. Regjeringen har nedsatt et utvalg for å utrede likestillingsutfordringer for barn og unge, blant annet kjønnsstradisjonelle utdannings- og yrkesvalg og kjønnsstereotyper.^{xv} Regjeringen nedsatte også et ekspertutvalg som har utredet kjønnsforskjeller i skolen, og vil fremme en strategi for et mer likestilt utdannings- og arbeidsmarked.^{xvi} Forslag om et lavterskeltilbud for saker om seksuell trakassering har vært på høring.

Likelønn^{xvii}

19. Forskjellen mellom kvinners og menns lønn er redusert de siste ti årene, og er liten sammenlignet med de fleste andre land. Forskjeller i kvinners og menns yrkesdeltakelse, bransje-/sektortilknytning, utdanning, arbeidserfaring og kompetanse er viktige forklaringer på lønnsforskjellene. Lønnsdiskriminering er forbudt ved lov. Den som har mistanke om lønnsdiskriminering, kan kreve opplysninger om lønnen til den han eller hun sammenligner seg med. Arbeidsgivere har en plikt til å arbeide for likestilling, som også omfatter lønn, og til å redegjøre for likestillingsarbeidet. Partene i arbeidslivet har ansvaret for å gjennomføre lønnsoppgjørene. Arbeidslivs- og pensjonspolitisk råd har satt ned en arbeidsgruppe som blant annet drøfter likelønnsspørsmål.

Seksuell orientering, kjønnsidentitet og kjønnsuttrykk

20. Siden 2009 har lesbiske og homofile par hatt samme rett til å inngå ekteskap som heterofile par. Lesbiske og homofile kan som hovedregel adoptere barn på lik linje med heterofile. Holdningene i befolkningen og levekårene blant LHBTIQ-personer endres i positiv retning, men forskning viser at det fremdeles er behov for målrettet og

systematisk innsats på dette feltet. Regjeringens handlingsplan mot diskriminering på grunn av seksuell orientering, kjønnsidentitet og kjønnsuttrykk 2017-2020 har tiltak på områdene trygge nærmiljø og offentlige rom, likeverdige offentlige tjenester og bedre livskvalitet for særlig utsatte grupper. Regjeringen vil gjennomgå det strafferettslige diskrimineringsvernet og i den forbindelse vurdere om kjønnsidentitet og kjønnsuttrykk skal inkluderes.

21. Personer som opplever å tilhøre et annet kjønn enn de er registrert med, har fra 2016 hatt rett til å endre registreringen. Antall henvisninger til Nasjonal behandlingstjeneste for transseksualisme har økt de siste årene, og det arbeides derfor med å øke kapasiteten. I tillegg arbeides det med utvikling av nasjonale retningslinjer for behandling av kjønnsinkongruens og etablering av et helhetlig og differensiert helsetilbud som skal være slutført i løpet av 2020.

Personer med funksjonsnedsettelse⁷

22. Personer med funksjonsnedsettelse opplever diskriminering på grunn av holdninger i samfunnet og manglende tilgjengelighet. Myndighetene arbeider med å utvikle god kunnskap og statistikk om personer med funksjonsnedsettelse og med å øke kunnskapen om CRPD på regionalt og kommunalt nivå.
23. Regjeringen arbeider systematisk for et universelt utformet samfunn. Regjeringens handlingsplan for universell utforming 2015-2019 prioriterer samfunnsområdene IKT og velferdsteknologi, bygg og anlegg, planlegging og uteområder og transport. For nye bygninger, transportmidler, infrastruktur, nettsteder og automater gjelder krav om universell utforming. Myndighetene prioriterer arbeid med universell utforming av skoler og barnehager, og har laget et veikart for oppgradering av skolebygg. Norge deltar i arbeidet med EUs tilgjengelighetsdirektiv, som omfatter varer og tjenester, og er i ferd med å gjennomføre EUs direktiv om tilgjengelighet til offentlige virksomheters nettsider og mobilapplikasjoner.
24. Det finnes flere ordninger som skal bidra til at personer med funksjonsnedsettelse og deres familier skal kunne leve selvstendige og aktive liv på lik linje med andre, herunder praktisk bistand og opplæring i dagliglivets aktiviteter, helsehjelp i hjemmet, dagtilbud, avlastning, omsorgslønn, støttekontakt, individuell plan, koordinator og omsorgsbolig. Brukerstyrt personlig assistanse (BPA) ble lovfestet i 2015. Denne ordningen innebærer at personen det gjelder, selv styrer hvem som skal gi assistanse, når og hvor den skal gis og hva som skal utføres.
25. Flere låne- og tilskuddsordninger bidrar til mer tilgjengelige boliger. Nye boliger bygges slik at de ivaretar høye krav til tilgjengelighet. Ved tildeling av tilskudd til omsorgsboliger skal prinsippene om normalisering og integrering ligge til grunn. Boenhetene bør ikke ha institusjonsliknende preg, og de bør plasseres i ordinære og gode bomiljøer.
26. I desember 2018 la regjeringen fram en strategiplan for likestilling av mennesker med funksjonsnedsettelse (2020–2030). Målet med planen er å sikre en mer koordinert og helhetlig innsats. Planen dekker alle aldersgrupper, herunder barn med

⁷ Se også avsnitt 86-88.

funksjonsnedsettelse, som er en særlig sårbar gruppe.^{xviii} Stortinget har bedt regjeringen om å legge fram en stortingsmelding om rettighetene til utviklingshemmede.

Etnisitet, religion og livssyn^{xix}

27. Myndighetene har etablert Forum om etnisk diskriminering, en møteplass for ulike statlige aktører som skal bidra til at offentlige tjenester ikke diskriminerer etniske minoriteter. Myndighetene utvikler indikatorer på likestillingssituasjonen for etniske minoriteter.^{xx}
28. Programmet Demokratisk beredskap mot rasisme og antisemittisme (DEMBRA) tilbyr lærerressurser for skoler og kompetanseutvikling for lærere. Formålet er å forhindre antisemittisme, rasisme og udemokratiske holdninger. Regjeringen arbeider med en ny handlingsplan mot rasisme og diskriminering på grunn av etnisitet og religion, og vil iverksette tiltak for å motarbeide diskriminering blant annet i arbeidslivet, helsevesenet, boligmarkedet og på utesteder.
29. Etter utlendingsloven kan politiet stanse en person og kreve legitimasjon når det er grunn til å anta at vedkommende er utenlandsk statsborger og tid, sted og situasjon gir grunn til slik kontroll. At personen tilhører en bestemt etnisk gruppe eller religion, eller at personen har utenlandsk utseende eller utenlandske kjennetegn, skal aldri alene være utvelgelseskriterier for utlendingskontrollen. Politiet arbeider kontinuerlig med opplæring og bevisstgjøring om fremgangsmåten ved utførelsen av utlendingskontrollene. Tolletaten har også iverksatt en rekke tiltak for å bekjempe diskriminering basert på etnisitet i sin kontrollvirksomhet.^{xxi}
30. Det følger av Grunnloven at staten har et særlig bånd til Den norske kirke som folkekirke, og at den skal understøttes som sådan, og at øvrige trossamfunn skal understøttes på lik linje. Forslag til en ny, samlet lov om tros- og livssynssamfunn har vært på høring.^{xxii} Regjeringen arbeider også med en stortingsmelding om tros- og livssynspolitik. Bakgrunnen er blant annet at Den norske kirke i 2017 ble et selvstendig rettssubjekt.

Integrering av innvandrere

31. Et mål for norsk integreringspolitikk er å sørge for at innvandrere kommer i arbeid eller utdanning og deltar i det norske samfunnet. Regjeringens viktigste integreringstiltak er å sørge for bedre utdanning, språkopplæring og kvalifisering av innvandrere. Regjeringen endrer introduksjonsloven med sikte på å forbedre introduksjonsprogrammets resultater. Regjeringen har lansert en integreringsstrategi med innsatsområdene kvalifisering og utdanning, arbeid, hverdagsintegrering og bekjempelse av negativ sosial kontroll.^{xxiii}
32. 65 % av innvandrere i alderen 20-66 år var sysselsatt i 4. kvartal 2017, mot 77,7 % i resten av befolkningen. I internasjonal sammenheng har innvandrere i Norge høy sysselsetting. For å komme i arbeid kan den enkelte tilbys arbeidsmarkedstiltak.

Innvandrere fra land utenfor EØS prioriteres ved tildeling av tiltakene, og innvandrerkvinner deltar i større grad enn både innvandrer menn og norske kvinner.^{xxiv}

Hatefulle ytringer og annen hatkriminalitet

33. Straffeloven forbyr hatefulle ytringer som fremsettes mot noen på grunn av deres hudfarge, nasjonale eller etniske opprinnelse, religion eller livssyn, homofile orientering eller nedsatte funksjonsevne. Bestemmelsen er tolket slik at hensynet til ytringsfriheten er ivaretatt.^{xxv} Etter straffeloven er det en straffeskjerpene omstendighet at et lovbrudd har sin bakgrunn i grunnlagene som nevnt, eller i andre forhold som støter an mot grupper med et særskilt behov for vern. Definisjoner og registreringsrutiner for hatkriminalitet skal være felles i alle politidistrikter, og Politidirektoratet har utgitt en veileder.
34. Straffeloven inneholder ikke et straffebud om blasfemiske ytringer, og det er ikke aktuelt å innføre dette i dag. Det er imidlertid straffbart å utsette noen for hat og forfølgelse på grunn av deres tro.^{xxvi} Antisemittisme som motiv for hatkriminalitet er registrert fra 2018, og tolv slike saker ble registrert i løpet av de første åtte månedene.
35. Regjeringen har gitt økonomisk støtte til Europarådets Stopp hatprat-kampanje siden 2014⁸, og la i 2016 fram en strategi mot hatefulle ytringer som gjelder ut 2020. Strategien har som mål å motvirke hatefulle ytringer på grunn av etnisitet, religion, kjønn, funksjonsnedsettelse, seksuell orientering, kjønnsidentitet og kjønnsuttrykk. Innsatsområdene er barn og unge, rettssystemet, arbeidslivet, mediesektoren, kunnskap og forskning samt møteplasser.^{xxvii}

Vold i nære relasjoner og seksuelle overgrep^{xxviii}

36. Vold i nære relasjoner er fortsatt en utfordring. Antall anmeldelser øker, og andelen barn som rammes, er stor. Regjeringen fortsetter å prioritere og styrke arbeidet mot vold i nære relasjoner og seksualisert vold. Arbeidet er organisert gjennom handlingsplaner, som dekker ulike former for vold og overgrep i nære relasjoner, tvangsekteskap og kjønnslemlestelse. I 2016 la regjeringen fram en opptrappingsplan mot vold og overgrep, som skal bidra til å redusere forekomsten og styrke ivaretagelsen av barn utsatt for vold og overgrep.^{xxix}
37. En rekke tiltak er iverksatt på dette området:
 - Støttesentre som gir bistand og oppfølging til ofre i alle politidistrikt.
 - Elleve Statens barnehus rundt om i landet, der barn utsatt for vold og overgrep mottar oppfølging og behandling, og der det gjennomføres tilrettelagte politiavhør av barn.

⁸ [Young people combating hate speech online.](#)

- Alle kommuner har siden 2010 plikt til å tilby gratis krisesentertilbud til kvinner, menn og barn.
- Forskningsprogrammer om vold i nære relasjoner, negativ sosial kontroll, tvangsekteskap og kjønnslemlestelse.
- Et utvalg er satt ned for å gjennomgå partnerdrapssaker og gi anbefalinger for å forhindre fremtidige drap.
- Samarbeid med Sametinget om forskning og forebyggingstiltak mot vold i samiske samfunn.
- Opplæringsprogram for voksne som jobber med barn, og digitale informasjonsressurser rettet mot barn, utsatte, pårørende, voldsutøvere og hjelpeapparatet.
- Styrking av helse- og skolehelsetjenesten, som er viktig for å avdekke vold.
- Ny rammeplan for barnehager, som er tydelig på personalets ansvar for å vite hvordan vold mot barn kan forebygges og oppdages.
- Styrking av frivillige organisasjoners arbeid mot tvangsekteskap, kjønnslemlestelse og inngrep i unges frihet.

38. I tillegg vil regjeringen

- etablere egne fagmiljøer om vold i nære relasjoner og seksuelle overgrep i alle politidistrikt,
- etablere et nasjonalt cyberkriminalitetssenter for å styrke arbeidet mot internettrelaterte overgrep,
- utarbeide en handlingsplan mot voldtekt,
- utvikle en felles nasjonal kompetansestrategi om vold og overgrep.

39. Personer som trenger hjelp til reetablering etter å ha vært utsatt for seksualisert vold, negativ sosial kontroll, tvangsekteskap, menneskehandel eller andre traumatiske livshendelser, får bistand fra NAV til å komme i utdanning eller arbeid og til å sikre en tilfredsstillende levestandard.^{xxx}

40. I 2015 ble den øvre strafferammen økt til seks år for mishandling i nære relasjoner og 15 år for grov mishandling. For å oppfylle konvensjonsforpliktelsene etter Europarådets konvensjon om forebygging og bekjempelse av vold mot kvinner og vold i nære relasjoner er det innført et straffebud om «stalking» og endringer i straffebestemmelsen om tvangsekteskap. Forpliktelsene i Europarådets konvensjon om beskyttelse av barn mot seksuell utnyttning og seksuelt misbruk har også ført til endringer i bestemmelsene om seksuelle overgrep mot mindreårige.^{xxxii}

41. Straffebestemmelsen om voldtekt tar sikte på å ramme tilfeller av seksuell omgang uten samtykke. Uttrykk som «manglende samtykke» inngår imidlertid ikke i gjerningsbeskrivelsen. I stedet løfter bestemmelsen fram de omstendighetene som gjør at samtykke mangler.^{xxxiii}

Menneskehandel

42. Asylmottak er pålagt å ha rutiner for å identifisere og følge opp mulige ofre for menneskehandel. Dersom det er en fare for utnyttelse av barn til menneskehandel, skal barneverntjenesten varsles.^{xxxiii} En tilskuddsordning gir støtte til tiltak for ofre for menneskehandel. I 2018 ble beløpet som deles ut til bo- og oppfølgingstiltak, arbeidstreningstiltak mv., økt i vesentlig grad. Alle politidistrikter skal opprette egne spesialistgrupper mot menneskehandel, og det arbeides for å etablere en «National Referral Mechanism».^{xxxiv} Ofre for menneskehandel utnyttet i prostitusjon og annen seksuell utnyttelse får tilbud om opphold på krisesenter. I 2016 ble det etablert et eget botilbud for menn utnyttet til tvangsarbeid.^{xxxv} Flere av tiltakene i regjeringens handlingsplan mot menneskehandel skal bidra til å styrke det internasjonale samarbeidet mot menneskehandel.^{xxxvi}

Forebygging av tortur

43. Straffelovens torturbestemmelse sikrer oppfyllelsen av Norges forpliktelser etter TK. En offentlig tjenestemann som påfører en person skade eller alvorlig fysisk eller psykisk smerte av nærmere angitte grunner, skal straffes. Blant annet anses det som tortur hvis smerten eller skaden er påført på grunn av personens religion eller livssyn, hudfarge, nasjonale eller etniske opprinnelse, homofile orientering eller kjønn. Bestemmelsen inkluderer nå også nedsatt funksjonsevne som diskrimineringsgrunnlag, hvilket er nytt sammenlignet med tidligere straffelov. Regjeringen vil vurdere om ytterligere diskrimineringsgrunnlag skal inntas i bestemmelsen.^{xxxvii}
44. Politiavhør i straffesaker er basert på nyutviklede prinsipper for informasjonsinnhenting, der man ikke legger hovedvekt på å fremskaffe en tilståelse fra mistenkte. Fysisk eller psykisk mishandling fra politiets side forekommer nesten aldri.
45. Sivilombudsmannen har opprettet en forebyggingsenhet, som siden 2014 har utført oppgaven som nasjonal forebyggende mekanisme etter den valgfrie protokollen til TK. Forebyggingsenheten besøker steder der mennesker er frihetsberøvet, og gir anbefalinger med sikte på å forebygge tortur og umenneskelig behandling. Enhetens arbeid består også av informasjonsformidling, dialog med myndigheter og sivil samfunn og samarbeid med internasjonale menneskerettighetsorganer.^{xxxviii}

Frihetsberøvelse

46. Personer som plasseres i politiarrest, skal etter regelverket overføres til ordinært fengsel innen 48 timer. De senere årene har antall brudd på fristen blitt vesentlig redusert, fra 4 250 tilfeller i 2013 til 639 tilfeller i 2017. For å lette oppholdet i politiarrest innføres nå et regelverk som skal gjøre det lettere å ha samvær med andre pågrepne og å motta besøk under opphold i arresten.^{xxxix}
47. Siden 2014 har Kriminalomsorgen hatt et datasystem der data om utelukkelse av innsatte fra fellesskap med andre innsatte kan registreres, samles og analyseres.

Statistikken er mer detaljert enn tidligere, og inkluderer nå også informasjon om den enkelte utelukkelsens varighet. Det arbeides med å styrke kvaliteten ved tallene.^{xi}

48. En rekke tiltak er gjennomført for å sørge for at varetektsfengsling av barn bare brukes som siste utvei og for kortest mulig tid. Antallet personer under 18 år i varetekt har blitt redusert og er nå på et minimum, med kun 11 saker i 2017.^{xli} For å sørge for at mindreårige kun fengsles som en siste utvei ble en ny reaksjonsform iverksatt i 2014. Denne er et alternativ til fengsel for mindreårige som har begått alvorlige og/eller gjentatte lovbrudd. En ytterligere reaksjonsform rettet mot mindre alvorlige lovbrudd ble iverksatt på samme tid. Begge straffereaksjonene bygger på prinsippene for gjenopprettende prosesser.^{xlii} Prøveprosjektet med egne ungdomsenheter er gjort permanent, og to enheter er nå opprettet for å holde barn og voksne atskilt i fengsel, samt for å kunne ivareta barnas behov på en bedre måte. Dersom det er plass i en ungdomsenhet, skal barn – som hovedregel – ikke plasseres i ordinære fengsler. I visse situasjoner kan barn likevel bli plassert i slike fengsler, for eksempel dersom de bør være i nærheten av hjemmet, eller dersom det av andre grunner anses å være til barnets beste.^{xliii}
49. Regjeringen jobber for å sikre trygge, likeverdige forhold for kvinner og menn i fengsel. Kvinner og menn i samme fengsel kan være en utfordring for kvinnelige innsattes trygghet. Kriminalomsorgen har derfor tre fengsler for bare kvinnelige innsatte og to med egne avdelinger for kvinner. Når kvinner må gjennomføre straff sammen med mannlige innsatte, skal dette skje med et tilrettelagt tilbud, i skjermede avdelinger.
50. Det er den siste tiden fremsatt betydelig kritikk mot forholdene for innsatte med psykiske lidelser, blant annet at helsetilbudet er utilstrekkelig og at innsatte møtes med tvangstiltak og isolasjon istedenfor helsetjenester. Innsatte i fengsler skal få helsehjelp fra helsetjenesten på samme måte som den øvrige befolkningen. Regjeringen ønsker å styrke behandlingstilbudet innen psykisk helsevern i kriminalomsorgen, og begrense bruken av isolasjon. I statsbudsjettet for 2019 er det bevilget midler til å etablere en nasjonal forsterket avdeling der helsetjenesten og fengselsansatte skal samarbeide tett for å gi bedre soningsforhold for innsatte med alvorlige psykiske lidelser.

Asyl og innvandring

51. Regjeringen fører en restriktiv, ansvarlig og rettssikker innvandringspolitikk innenfor rammene av Norges internasjonale forpliktelser. Norsk asylpraksis bygger på prinsippet om rettferdig og human saksbehandling i samsvar med utlendingsloven.^{xliv} Alle asylsøknader vurderes på individuelt grunnlag av Utlendingsdirektoratet (UDI) og Utlendingsnemnda (UNE). Utlendinger som oppfyller vilkårene for beskyttelse, herunder vilkårene for vern mot retur (non-refoulement), vil få beskyttelse.^{xlv} Utlendinger som ikke har lovlig opphold, plikter å forlate Norge. De som ikke selv forlater landet, vil bli tvangsreturnert av politiet. Dette er nødvendig av hensyn til asylsystemets effektivitet og legitimitet.
52. Europa og Norge opplevde høsten 2015 en sterk økning i tilstrømmingen av migranter. For å begrense og håndtere ankomstene ble det gjort en rekke innstramninger i

regelverket, innenfor rammene av Norges internasjonale forpliktelser. Utlendingsmyndighetene ble i 2016 instruert om å kalle tilbake flyktningsstatus og oppholdstillatelse dersom forholdene som førte til at utlendingen fikk beskyttelse i Norge, ikke lenger er til stede og utlendingen ikke har fått permanent opphold.

Barn og mindreårige

53. BK står sentralt i håndteringen av utlendingssaker som berører barn, og barnets beste er fremhevet som et grunnleggende hensyn flere steder i regelverket. Både UDI og UNE har etablert egne barnefaglige enheter for å øke kunnskapsnivået til saksbehandlerne og sikre kvalitet i saksbehandlingen.^{xlvi}
54. De siste årene er det bevilget midler for å gi barn i asylmottak mulighet til å gå i barnehage. Barn fra 6-16 år i grunnskolen har både rett og plikt til opplæring uansett status for familiens asylsøknad. Ungdom i videregående opplæring har rett til dette dersom de har lovlig opphold i landet.
55. Enslige mindreårige asylsøkere under 15 år får tilbud om opphold på egne omsorgssentre hvor barnevernmyndighetene har omsorgen for barna. Utlendingsmyndighetene har ansvaret for bo- og omsorgstilbudet til enslige mindreårige over 15 år. Regjeringen har de siste årene iverksatt en rekke tiltak for å sikre at omsorgstilbudet til enslige mindreårige i mottak er forsvarlig, blant annet har andelen profesjonelle omsorgsarbeidere økt. Mottakene har varslingsplikt til barneverntjenesten ved mistanke om at barnet for eksempel utsettes for mishandling eller annen kriminalitet.^{xlvii}
56. Myndighetene har rutiner for oppfølging når enslige mindreårige forsvinner fra mottak, som blant annet innebærer at barnevern, representant (verge), advokat og politi varsles. I mange tilfeller er det grunn til å tro at barna forlater mottakene etter eget ønske. Det kan likevel ikke utelukkes at noen blir ofre for menneskehandel eller havner i andre utnyttelsesforhold eller annen kriminalitet.^{xlviii}

Internering

57. I mai 2018 trådte nye, tydeligere lovbestemmelser om pågrepelse og internering av barn i kraft. Reguleringen skal sikre at pågrepelse og internering av barn bare skjer som en siste utvei og for kortest mulig tid. Loven fastsetter maksimalfrister, og en domstol må regelmessig prøve lovligheten av frihetsberøvelsen. Hensynet til barnets beste skal alltid vurderes som et grunnleggende hensyn i saker om pågrepelse og internering, herunder ved vurderingen av alternative tiltak. Det skal fremgå av rettens kjennelse hvordan hensynet til barnets beste og muligheten for alternative tiltak er vurdert.
58. Politiets utlendingsinternat på Trandum har gjennomgått en rekke forbedringer de siste årene, med fokus på sikkerhet og velferd for de internerte. Det er blant annet opprettet en ny sikkerhetsavdeling, der sikkerhetsnivået kan graderes. I tillegg er det opprettet en egen enhet for internering av barnefamilier i forbindelse med uttransportering, der sikkerhetsnivået er lavere og de ansatte ikke bærer uniform.^{xlix}

Selvbestemmelse og medvirkning

59. Vergemål etter vergemålsloven er en moderne form for bistandsordning som tar utgangspunkt i individets integritet, vilje og ønsker. Alle vedtak om vergemål skal uttrykkelig ta stilling til omfanget av vergemålet, som ikke skal gjøres mer omfattende enn nødvendig. De fleste verger har ett eller få vergeoppdrag. Den store majoriteten av vergemål innebærer ingen innskrenkninger i rettslig handleevne, og skal være frivillige. Vergene skal hjelpe og støtte personer med sykdom eller nedsatt funksjonsevne i den grad de har behov for assistanse. Som den klare hovedregel kan vergen ikke foreta disposisjoner som den enkelte motsetter seg. En særregel gjelder der vedkommende ikke er i stand til å forstå hva disposisjonen innebærer, men vergen skal i alle tilfeller høre på og ta hensyn til viljen til personen med verge. Det er en pågående prosess å sikre kompetanse og bevissthet om at individets ønsker og vilje skal være utgangspunktet for vergemålsordningen.
60. En beslutning om å begrense en persons rettslige handleevne kan bare treffes av en domstol, når strenge vilkår er oppfylt, og ikke utelukkende på bakgrunn av funksjonsnedsettelse. Loven fastslår at vergen uansett skal vektlegge det personen mener, også om vedkommendes rettslige handleevne er begrenset. Dersom en person som er fratatt rettslig handleevne på visse områder, er uenig i en beslutning truffet av vergen, kan spørsmålet bringes inn for fylkesmannen og retten. Begrenset fratakelse av rettslig handleevne kan i enkelte tilfeller være strengt nødvendig for å hindre personer i å påføre seg selv alvorlig skade, og sikre at personens øvrige rettigheter ivaretas.

Ytringsfrihet, forenings- og forsamlingsfrihet

61. Grunnloven verner forenings- og forsamlingsfriheten og retten til å fremsette ytringer av ethvert innhold, uavhengig av form og medium. Politiske ytringer, herunder om menneskerettighetene, er gitt et særlig sterkt vern. Varsling om kritikkverdige forhold i arbeidslivet kan være avgjørende for at for eksempel lovbrudd og korrupsjon avdekkes. Et ekspertutvalg har i 2018 foreslått lovendringer og andre tiltak som skal styrke varslervernet i arbeidslivet.
62. Grunnloven gir også rett til innsyn i statens dokumenter og pålegger staten å legge til rette for en åpen og opplyst offentlig samtale. Myndighetene støtter mediene, blant annet gjennom direkte tilskudd og momsfratak for nyhets- og aktualitetsmedier og tilskudd til lokale lyd- og bildemedier, samiskspråklige nyheter og innovasjon. I 2018 ble et forslag til en ny, teknologinøytral medieansvarslov sendt på høring. Formålet er å understøtte de redaktørstyrte medienes rolle som garantister for en åpen og opplyst offentlig samtale. Forslaget klargjør blant annet hvem som kan holdes ansvarlig for hatefulle ytringer og annet ulovlig innhold som mediebrukerne publiserer på redaktørstyrte mediers elektroniske plattformer.
63. Et levende og mangfoldig sivilsamfunn har stor betydning for demokrati, menneskerettigheter og velferdssamfunn. Det er mer enn 100 000 frivillige organisasjoner i Norge. Offentlige tilskudd og overføringer til frivillige organisasjoner utgjør om lag NOK 9 milliarder i 2018.

Personvern

64. En ny lov som gjennomfører EUs personvernforordning i Norge, trådte i kraft i juli 2018. Loven styrker personvernet og skjerper kravene til virksomheters behandling av personopplysninger. Regjeringen har nedsatt et ekspertutvalg for å utrede problemstillinger og foreslå retningslinjer knyttet til besøk, fotografering, reportasjer mv. i helse- og omsorgstjenesten, barnevernet, barnehager og skoler. Utvalget skal vurdere problemstillingene i lys av ytringsfrihet, personvern og taushetsplikt.
65. Myndighetenes adgang til informasjonsinnhenting og kommunikasjonskontroll i arbeidet mot alvorlig kriminalitet er regulert i lovbestemmelser som er i samsvar med Norges internasjonale forpliktelser.
66. Myndighetene utreder hvorvidt Etterretningstjenesten bør gis tilgang til grenseoverskridende elektronisk kommunikasjon for utenlandsetterretningsformål for å kunne oppdage alvorlige trusler mot Norge som utspiller seg i eller via det digitale rom. Det er en grunnleggende forutsetning at slik tilgang må være i samsvar med Norges menneskerettighets- og personvernforpliktelser, herunder uavhengig og effektiv kontroll.

Valg

67. De siste årene er det foretatt omfattende endringer i gjennomføringen av valg til Stortinget, fylkesting og kommunestyre. Det er økt bruk av teknologi, strengere krav til tilgjengelighet og økt standardisering og profesjonalisering. Valgdeltakelsen ved stortingsvalget i 2017 var 78,2 %. I 2017 nedsatte regjeringen et valglovutvalg som blant annet skal vurdere klageordningen ved valg. Lovgivning og praksis i andre sammenlignbare land skal inngå i dette arbeidet.¹

Barn og familie⁹

Barnekonvensjonen og barneloven

68. Norge jobber målrettet med å gjennomføre FNs barnekonvensjon. Det har siden 2009 blitt arbeidet metodisk med innføring av en lokal praksis for bruk av barnekonvensjonen i kommunene gjennom programmet Sjumilssteget. Programmet består av et analyse- og oppfølgingsverktøy som kommunene kan bruke for å påse at barnekonvensjonen benyttes aktivt på tvers av tjenestene. Alle fylker har besluttet å bruke metodikken.^{li} Regjeringen har nedsatt et utvalg som skal gjennomgå og modernisere barneloven, vurdere bidragssystemets utforming for likestilt foreldreskap, og gjennomgå barns rettigheter, spesielt i et internasjonalt perspektiv og i lys av blant annet utviklingen i menneskerettighetene.

Klageordninger for barn

⁹ Se avsnitt 78 og 85-89.

69. Det er viktig at barn har tilgang til effektive klageordninger nasjonalt. Regjeringen har blant annet gjennomført endringer på utdanningsområdet for å styrke nasjonale klageordninger for barn.¹⁰ Barn over tolv år har selvstendig klagerett i helsespørsmål om de er i stand til å forstå hva saken gjelder. Barn som innlegges ved psykisk helseinstitusjon mot sin vilje, har særlige klagerettigheter. Regjeringen har oppnevnt et lovutvalg for å gjennomgå tvangsregelverket i helse- og omsorgssektoren. Utvalget er spesielt bedt om å vurdere behov for endringer for å tilpasse reglene til barns og unges særlige behov og rett til beskyttelse.

Barnevern^{lii}

70. Barnevernloven skal sikre at barn og unge som lever under forhold som kan skade deres helse og utvikling, får nødvendig hjelp, omsorg og beskyttelse til rett tid. Offentlige myndigheter har opplysningsplikt til barnevernet når det er grunn til å tro at et barn blir mishandlet hjemme, utsatt for alvorlig omsorgssvikt eller har vist vedvarende alvorlige adferdsvansker. Opplysningsplikten gjelder også en rekke yrkesutøvere med profesjonsbestemt taushetsplikt.

71. Haagkonvensjonen 1996 om foreldremyndighet og tiltak for beskyttelse av barn er gjennomført i norsk rett. Rundt 80 % av tiltakene i barnevernet er hjelpetiltak som foreldrene samtykker til. Dersom hjelpetiltak ikke er tilstrekkelig og det vil være til barnets beste, kan det vedtas at omsorgen for barnet skal overtas dersom det er alvorlige mangler ved barnets omsorgssituasjon, eller dersom barnet utsettes for mishandling eller andre alvorlige overgrep i hjemmet. Barnevernloven ble endret i 2018 for å styrke barns og foreldres rettssikkerhet. Blant annet er barns rett til medvirkning presisert i loven, og det er lovfestet en plikt for barneverntjenesten til å samarbeide med barn og foreldre. Dersom hensynet til barnet ikke taler imot det, skal det legges til rette for at foreldrene kan få tilbake omsorgen for barnet. Det er lovfestet at barneverntjenesten skal vurdere om noen i barnets familie eller nære nettverk kan velges som fosterhjem. Det skal tas hensyn til barnets bakgrunn ved valg av bosted. Regjeringen har bevilget midler til kompetanseheving i det kommunale barnevernet for å gi bedre hjelp til barn i barnevernet på et tidligere tidspunkt.

Adopsjon

72. Ny adopsjonslov trådte i kraft i 2018. Loven forbyr å gi vederlag eller annen godtgjørelse for å påvirke en person som skal samtykke til adopsjon eller uttale seg om en søknad om adopsjon. Når adoptivbarn fyller 18 år, kan de få innsyn i hvem de opprinnelige foreldrene er, og de får rett til nødvendig veiledning. Så snart det er tilrådelig, skal adoptivforeldre fortelle barnet at det er adoptert og informere barnet om dets etniske, religiøse, kulturelle og språklige bakgrunn.^{liii}

Familievern

73. Familievern tjenesten gir tilbud om behandling og rådgivning til alle som opplever vansker eller konflikter i familien. Regjeringen har satt ned et utvalg som skal foreta

¹⁰ Se avsnitt 88.

en helhetlig gjennomgang av familievernet. Målet er å styrke tjenesten slik at flere familier kan få den hjelpen de trenger.^{liv}

Statsborgerskap for statsløse barn

74. Regjeringen arbeider med å forhindre statsløshet i tråd med Norges internasjonale forpliktelser. Loven gjelder med de begrensninger som følger av Norges folkerettslige forpliktelser. I 2016 ga Justis- og beredskapsdepartementet en instruks for å sikre at søknader om statsborgerskap for statsløse behandles i tråd med relevante konvensjoner, herunder at ingen barn født i Norge forblir statsløse.

Arbeid, sosial trygghet og en tilfredsstillende levestandard

Uforsvarlige arbeidsforhold og arbeidslivskriminalitet

75. Norge fører en aktiv politikk for å bekjempe arbeidslivskriminalitet med målrettede tiltak, økt kontroll og samarbeid mellom myndigheter og arbeidslivets parter. Regjeringen vil fremover satse på økt kunnskap og på å redusere handlingsrommet for de kriminelle aktørene i innkjøpsmarkedene, samt vurdere økte strafferammer for å bekjempe arbeidslivskriminalitet. Regjeringen utarbeidet i 2015 en strategi mot arbeidslivskriminalitet, som ble revidert i 2017 og skal revideres på nytt i 2019. Regjeringen har blant annet etablert egne samlokaliserte sentre mot arbeidslivskriminalitet der Arbeidstilsynet, politiet, Skatteetaten og NAV samarbeider. Andre viktige tiltak for å fremme seriøse og anstendige arbeidsforhold er allmenngjøring av tariffavtaler i utvalgte bransjer og målrettede informasjonstiltak for utenlandske arbeidstakere. Innsatsen skal styrkes gjennom partssamarbeid, ved myndighetenes oppfølging og et forsterket internasjonalt samarbeid.

En tilfredsstillende levestandard

76. En tilfredsstillende levestandard sikres gjennom en kombinasjon av inntekt fra arbeid, offentlige overføringer, god standard på boliger og offentlige tjenester som er gratis eller lavt priset. Norge har en offentlig folketrygdordning som sikrer inntekter for personer som på grunn av alder, sykdom, skade eller familiesituasjon ikke kan arbeide. NAV yter tjenester som blant annet skal sikre alle en tilfredsstillende levestandard gjennom arbeid, opptjente trygdeytelser eller sosiale tjenester.
77. Kommunene er forpliktet til å finne midlertidig botilbud til personer som ikke klarer det selv. Botilbudet må være forsvarlig. Samfunnsutviklingen og gjeldende normer for godt sosialfaglig arbeid vil være styrende for om tilbudet er forsvarlig.^{lv}

Barnefattigdom^{lvi}

78. De fleste barn i Norge vokser opp i trygge familier med gode økonomiske vilkår. I perioden 2014–2016 tilhørte 10,3 % av alle barn en husholdning med vedvarende lavinntekt, det vil si lavere enn 60 % av medianinntekten¹¹. Over halvparten var barn med innvandrerbakgrunn. Regjeringens strategi mot barnefattigdom (2015-2017), *Barn*

¹¹ [EUs ekvivalensskala.](#)

som lever i fattigdom, utløp ved årsskiftet 2017, men innsatsen styrkes og videreføres. Den forebyggende innsatsen har vært høyt prioritert, blant annet gjennom en ny strategi for foreldrestøtte (2018-2021), styrking av helsestasjons- og skolehelsetjenestene, innenfor rusomsorgen og i arbeidet med vold og overgrep mot barn. Regjeringen har innført rimeligere barnehageplass for familier med lav inntekt, en nasjonal ordning med gratis kjernetid i barnehagen for alle barn i familier med lav inntekt fra de er tre år, og støtte til videregående opplæring for ungdom fra familier med lav inntekt. Det er også iverksatt tiltak for å styrke barneperspektivet i NAV og bedre oppfølgingen av økonomisk vanskeligstilte barnefamilier. Regjeringen, frivillige organisasjoner og KS, som blant annet representerer kommunene, har undertegnet Fritidserklæringen, som har som mål at alle barn skal ha mulighet til å delta jevnlig i minst én organisert fritidsaktivitet.

Helse

79. Innbyggere i Norge har høy forventet levealder med god helsetilstand. Alle som bor i landet, har krav på nødvendige helsetjenester i form av forebyggende tiltak, behandling, rehabilitering samt pleie og omsorg. Det offentlige bærer store deler av utgiftene, men personer uten fast opphold må betale selv. Øyeblikkelig hjelp eller helsehjelp fra spesialisthelsetjenesten som ikke kan vente, kan ikke kreves forhåndsbetalt, slik at ingen risikerer å bli avvist fordi de mangler betalingsevne.^{lvii}
80. Likeverdige helsetjenester er et politisk mål og en rettslig forpliktelse. Språkproblemer, kulturelle forskjeller og at enkelte grupper som personer med minoritetsbakgrunn, personer med utviklingshemninger og seksuelle minoriteter har særskilte behov, medfører imidlertid utfordringer. Fra september 2017 er det innført krav om at helse- og sosialfagutdanninger skal tilby kunnskap om inkludering, likestilling og ikke-diskriminering, uavhengig av kjønn, etnisitet, religion og livssyn, funksjonsnedsettelse, seksuell orientering, kjønnsidentitet, kjønnsuttrykk og alder. Folkehelseinstituttet forsker på og formidler kunnskap om innvandrerhelse gjennom veiledning, rådgivning og tilbud om kurs for helsepersonell.^{lviii} Det arbeides også med informasjonsmateriell rettet mot innvandrere, herunder asylsøkere og flyktninger, blant annet for å øke deres bevissthet om helserettigheter.^{lix} Det internasjonalt anerkjente kunnskapscenteret om vold og traumatisk stress arbeider blant annet med å fremme kunnskap om behandling av torturofre. Disse kompetansemiljøene har tett samarbeid med de fem regionale ressursentrene som har spesialkompetanse på arbeid med mennesker berørt av vold og seksuelle overgrep, traumatisk stress, migrasjon eller selvmordsproblematikk.^{lx}

Regjeringens innsats for psykisk helse og forebygging av rusmisbruk, særlig blant unge

81. Antall årsverk innen psykisk helse- og rusarbeid økte fra 13 131 i 2015 til 15 894 i 2018, og har medført at flere får raskere hjelp. I 2017 fremla regjeringen en ny helhetlig strategi for god psykisk helse. Strategien følges opp med en opptrappingsplan for barns og unges psykiske helse.^{lxi}

Behandling innen psykisk helsevern^{lxii}

82. Det skal være minst mulig tvang innen psykisk helsevern. Helsemyndighetene arbeider kontinuerlig med å forbedre lovverket, skjerpe kravene til tjenesteyterne og styrke overprøvingsorganene for å nå dette målet. Myndighetene har tett oppfølging av tjenestene for å styrke rapporteringen av tvangstiltak. I 2017 ble det gjennomført lovendringer for å gi økt selvbestemmelse og styrke pasienters rettssikkerhet. Det er igangsatt en evaluering av lovendringene for å se om endringene har hatt ønsket effekt. I 2016 oppnevnte regjeringen et lovutvalg som gjennomgår tvangsreglene i helse- og omsorgssektoren og vurderer forholdet til Norges internasjonale forpliktelser (Tvangslovutvalget). Det er særlig bruken av elektrokonvulsiv behandling (ECT) uten samtykke fra pasienten som har vært gjenstand for kritikk de siste årene. Tvangslovutvalget skal blant annet vurdere lovregler om ECT. Utvalget skal avgi sin innstilling innen juni 2019.

Helse- og omsorgstjenester til personer med funksjonsnedsettelse^{lxiii}

83. Personer med funksjonsnedsettelse har ofte behov for flere helse- og omsorgstjenester sammenliknet med resten av befolkningen, men ingen kan tvinges til å motta hjelp pga. funksjonsnedsettelse. Hvis tvang er uunngåelig fordi en person, uavhengig av funksjonsnivået, utsetter seg selv eller andre for vesentlig skade, må loven ha rettssikkerhetsgarantier. Vilkårene for tvangsbruk er regulert i egne lover for ulike risikogrupper. Tvangslovutvalget er bedt om å vurdere om det bør utarbeides én ny felles lov.

84. Myndighetene har også kompetansehevende tiltak for personell som arbeider med psykisk utviklingshemmede. Helsedirektoratets arbeid med å utvikle *Mitt livs ABC* er det seneste eksempelet på det. Det er bevilget NOK 6 millioner årlig til dette tiltaket. Det er i tillegg etablert en tilskuddsordning på NOK 7,5 millioner, der formålet er å styrke fag- og tjenesteutvikling og kompetanseheving i tjenestene til personer med utviklingshemming. Nasjonalt kompetansemiljø om utviklingshemming har en sentral rolle ved å knytte sammen etater, forskningsinstitusjoner og andre relevante miljøer.

Utdanning

85. Grunnopplæring i Norge er gratis. Alle barn har rett til grunnskoleopplæring hvis de antas å skulle være i landet i mer enn tre måneder. I 2016 ble opplæringsloven endret for å understreke at barn skal få et grunnskoletilbud senest innen en måned etter ankomst til landet. Rett til videregående opplæring gjelder bare for mindreårige med lovlig opphold. Ungdom som er lovlig i landet i påvente av å få avgjort sin søknad om oppholdstillatelse har rett til videregående opplæring til og med det skoleåret de fyller 18 år.^{lxiv}

86. Opplæringen skal tilpasses elevenes evner og forutsetninger. Dette gjelder også elever med høyt læringspotensial. Elever som ikke har tilstrekkelig utbytte av ordinær opplæring, har rett til spesialundervisning. En ekspertgruppe presenterte i 2018 en rapport om spesialundervisning som konkluderte med at tilbudet til barn med spesielle behov har for lav kvalitet. Regjeringen vil legge fram en stortingsmelding om tidlig innsats og inkluderende opplæring i 2019.

87. Alle elever har rett til en arbeidsplass tilpasset deres behov. Skolene skal imøtekomme behovene til elever med funksjonsnedsettelse. Tidligere var utdanningssektoren unntatt fra kravene om universell utforming. Unntaket ble opphevet i 2017. Det innebærer at all ny informasjons- og kommunikasjonsteknologi (IKT) i utdanningssektoren skal være universelt utformet fra 2018.
88. Alle elever har etter loven rett til et trygt og godt skolemiljø som fremmer helse, trivsel og læring. Det er nulltoleranse mot krenkelser i skolen. Vernet omfatter alle grunnlag for trakassering eller diskriminering. Skolene har et særskilt ansvar for å beskytte sårbare elever. Sårbarheten kan skyldes for eksempel kjønn, etnisitet, religion, livssyn, funksjonsnedsettelse, seksuell orientering, kjønnsidentitet eller kjønnsuttrykk.^{lxv} Lovendringer i 2017 styrket elevenes rettigheter. Det ble etablert et nytt system for klager for å sikre at elevene kan få sin rett håndhevet av en uavhengig instans. Elevene kan selv klage inn sin egen sak. Kommunene er ansvarlige for å oppfylle regelverket.
89. Alle barn og unge i utdanningsinstitusjoner skal få opplæring i menneskerettigheter.^{lxvi} I en ny overordnet del til læreplanene understrekes det at opplæringen skal være i samsvar med menneskerettighetene, og at elevene skal få kunnskap om menneskerettighetene. Lærerutdanningen, herunder barnehagelærerutdanning, er forpliktet til å undervise sine studenter om barns rettigheter.

Urfolk og nasjonale minoriteter

90. Stortinget har opprettet en sannhets- og forsoningskommisjon som skal granske fornorskingspolitikk og urett overfor samer, kvener og norskfinner. Det forberedende arbeidet på Stortinget ble gjort i nært samarbeid med Sametinget og kvenske/norskfinske organisasjoner. Kommisjonen skal levere sin rapport til Stortinget senest 1. september 2022.

Urfolk

91. *Prosedyrer for konsultasjoner mellom statlige myndigheter og Sametinget* fra 2005 er et av de viktigste rammeverkene for å sikre samenes folkerettslige rett til deltakelse i saker som angår dem. Regjeringen har, etter konsultasjoner med Sametinget og Norske Reindriftsamers Landsforbund, lagt fram et forslag for Stortinget om å lovfeste konsultasjonsordningen. Konsultasjoner skal være reelle og gjennomføres med mål om å oppnå enighet. Sametinget og andre berørte samiske interesser har blant annet rett til å bli konsultert dersom det vurderes nye tiltak i samiske områder. Samene har tilgang til naturressurser i samiske områder. For samer bosatt i Finnmark kommer Finnmarksloven til anvendelse. For samiske rettigheter sør for Finnmark er regjeringen i gang med å vurdere oppfølgingen av rapporten fra Samerettsutvalget II. For å sikre samenes rett til å bevare og utvikle sin kultur og sitt samfunnsliv er det også begrensinger i lovgivningen på hvilke typer tiltak som kan iverksettes i samiske områder.^{lxvii}
92. Den samiske reindriften er en viktig kulturbærer for det samiske folk. Regjeringen la i 2017 fram en stortingsmelding med strategier og tiltak som vil bidra til å tilrettelegge for en økologisk bærekraftig reindriftsnæring, for å sikre grunnlaget for reindriften både

som næring og kulturbærer. Myndighetene arbeider for å få på plass en ny norsk-svensk reinbeitekonvensjon, for å sikre en velordnet grenseoverskridende reindrift mellom Norge og Sverige. Regjeringen har regelmessige konsultasjoner med Sametinget om neste års fiskeribestemmelser. En rapport med vurdering av ekstravoteordningen til kystfiskere bosatt i samiske områder har vært underlagt offentlig høring, og Sametinget og regjeringen har et godt samarbeid om oppfølging av rapporten.^{lxviii}

93. Statens gruvedriftsaktivitet i Nord-Norge under den forrige UPR-høringen av Norge var begrenset til et geologisk undersøkelsesprogram der det ble brukt fly og helikopter. Flyvningene ble gjennomført i perioden 2011-2014, og det ble oppnådd enighet med berørte reinbeitedistrikter om hvordan flyvningene kunne gjennomføres. Staten har ikke hatt gruvedriftsaktivitet i egen regi etter dette.^{lxix} Regjeringen gjennomførte i 2018 en evaluering av mineralloven. Evalueringen gir viktig informasjon om hvordan bestemmelsene om ivaretagelse av samiske interesser fungerer. Nærings- og fiskeridepartementet vurderer nå det videre arbeidet med mineralloven.
94. *Forhandlingene om en nordisk samekonvensjon ble sluttført i november 2016.* Det følger av konvensjonsteksten at den skal forelegges sametingene før undertegning, og fortalen forutsetter tilslutning fra de tre sametingene. Samisk parlamentarisk råd har foreslått noen få, men for sametingene viktige endringer i forslaget til konvensjonstekst. Kommunal- og moderniseringsdepartementet (KMD) vurderer nå denne henvendelsen. Reforhandling av konvensjonsteksten forutsetter at alle de tre statene er enige om dette.^{lxx}
95. Samisk språkutvalg avga sin rapport «Hjertespråket» i 2016. Utvalget har foreslått lovendringer, ordninger og tiltak innenfor barnehage, opplæring og høyere utdanning, helse- og omsorgstjenester, justissektoren og kommunal forvaltning. Relevante departementer arbeider med oppfølging av rapporten i tett dialog med Sametinget.^{lxxi}
96. Samiske barn har lik rett til utdanning som andre barn i Norge. Alle samiske elever har rett til å lære samisk språk uansett hvor de bor i Norge. Hvis mer enn ti ikke-samiske barn i en kommune ønsker opplæring i og på samisk, har de rett til dette. Nord Universitet tilbyr lærerutdanning i sør- og lulesamisk.^{lxxii}
97. I statsbudsjettet for 2019 ble Norsk kulturfond styrket med NOK 2 millioner til etablering av en ny støtteordning for oversettelse av samisk litteratur til norsk og til økt formidling av samisk litteratur.

Nasjonale minoriteter

98. Det er et mål at de nasjonale minoritetene skal kunne ta aktivt del i arbeidet med å bevare og utvikle sine språk og sin kultur. Økt kunnskap om nasjonale minoriteter og deres kulturuttrykk kan motvirke diskriminering, stereotyper og negative holdninger. Myndighetene støtter derfor organisasjoner for de nasjonale minoritetene og tiltak som kan gi større innsikt i nasjonale minoriteters situasjon.^{lxxiii} Rammepanene for de ulike lærerutdanningene krever at studentene skal ha kunnskap om flerkulturelle perspektiver, herunder perspektiver om nasjonale minoriteter. Det har også blitt utarbeidet informasjonsmaterieell om alle nasjonale minoriteter, primært beregnet for personale i barnehager og skole. Elever med kvensk-finsk bakgrunn som bor i fylkene Finnmark og Troms har rett til opplæring i finsk.^{lxxiv}

99. Handlingsplan for å bedre levekårene for rom i Oslo (2009) hadde som hovedmålsetting å bekjempe diskriminering av rom i det norske samfunnet og sikre gruppen av norske rom bedre levekår. Handlingsplanen ble evaluert i 2014, og det ble gjort endringer i tiltakene som følge av evalueringen. Staten tildeler midler til Oslo kommunes skolelosordning for romelever. Skolelostjenesten arbeider for å styrke romelevers læringsutbytte, redusere fravær og øke antallet elever som fullfører grunnopplæringen.^{lxxv} Myndighetene gir tilskudd til drift av Romsk kultur- og ressurscenter – Romano Kher. Senteret er et resultat av statens kollektive oppreisning til norske rom. Senteret rommer også en brobyggertjeneste som vektlegger veiledning av rom og informasjonsarbeid ut mot storsamfunnet. Senteret skal etter planen utvikles etappevis og i dialog med norske rom. Det vil også fungere som et sted hvor rom og majoritetsbefolkningen kan møtes.^{lxxvi}
100. KMD arbeider med å følge opp rapporten *Norsk politikk overfor taterne/romanifolket fra 1850 til i dag* (NOU 2015: 7 *Assimilering og motstand*) og innspillene fra høringen av rapporten, i dialog med representanter for romanifolket/taterne.^{lxxvii}
101. Regjeringen la i januar 2018 fram en målrettet plan for kvensk språk for perioden fram til 2021.^{lxxviii}
102. Norge er ett av få land som har en handlingsplan mot antisemittisme (2016–2020). Med handlingsplanen, som inneholder 11 ulike tiltak, har Norge fått en samlet og helhetlig innsats for å forebygge og motvirke antisemittisme.^{lxxix} Holdningsundersøkelser fra 2012 og 2017 viser at enkelte antisemittiske forestillinger fortsatt er tydelig til stede i den norske befolkningen, men at forestillingene er klart mindre markante i 2017 enn for fem år siden. Andelen av befolkningen med utpregede fordommer mot jøder har gått ned fra 12,1 % i 2012 til 8,3 % i 2017.

Menneskerettigheter i utviklingspolitikken

103. Regjeringen fortsetter innsatsen for å støtte utviklingsland i deres kamp mot fattigdom. Norge er blant de største giverne av bistand og har opprettholdt nivået på om lag 1 % av BNI det siste tiåret.^{lxxx} Målet for utviklingspolitikken er å redde liv og bidra til varig fattigdomsbekjempelse, økt demokratisering og realisering av menneskerettighetene. Regjeringen la fram en melding til Stortinget i 2014 med føringer for menneskerettighetsarbeidet i utenriks- og utviklingspolitikken, og en melding i 2018 om partnerland i utviklingspolitikken som understreker betydningen av at den norske innsatsen bygger opp under landenes egne prioriteringer og planer, samtidig som det må være rom for fleksibilitet og endringer i samarbeidet.^{lxxxii} Et av virkemidlene for gjennomføring av regjeringens handlingsplan for kvinners rettigheter og likestilling i utenriks- og utviklingspolitikken (2016–2020) er programmet *Likestilling for utvikling*, som skal styrke samarbeidslandenes kapasitet til å gjennomføre politikk på dette området.^{lxxxii}

104. Regjeringen forventer at norske selskaper med internasjonal virksomhet kjenner til og etterlever OECDs retningslinjer for flernasjonale selskaper og FNs veiledende prinsipper for næringsliv og menneskerettigheter. Selskapene skal utvise aktsomhet og konsultere dem som blir påvirket av selskapets aktiviteter. Dialog med urfolk er spesielt viktig ved tiltak som kan påvirke deres interesser eller levemåte. I 2015 lanserte regjeringen en nasjonal handlingsplan for oppfølging av FNs veiledende prinsipper. Norges kontaktpunkt for ansvarlig næringsliv fremmer OECDs retningslinjer for flernasjonale selskaper og bidrar til å håndtere enkeltsaker. Siden 2018 har kontaktpunktet også administrert en ny portal med informasjon til næringslivet om hvilkenaktsomhet som forventes og hvilken veiledning de kan få.
105. Norges Bank har utarbeidet dokumenter som forklarer hvordan den forventer at selskapene som Statens pensjonsfond utland (SPU) er investert i, forholder seg til menneskerettigheter, herunder barns rettigheter, i sin virksomhet. Regjeringen har fastsatt etisk motiverte retningslinjer for observasjon og utelukkelse av selskaper fra SPU som skal sikre at fondet ikke er investert i de groveste formene for uetisk atferd og virksomhet.

-
- i 131.15 (Sierra Leone), 131.23 (Tyskland).
- ii 131.2 (Italia).
- iii 131.1 (Niger), 131.22 (Frankrike).
- iv 131.3 (Japan), 131.4 (Frankrike), 131.15 (Sierra Leone), 131.17 (Uruguay), 131.19 (Argentina).
- v 131.5 (Paraguay), 131.6 (Ecuador), 131.7 (Sri Lanka), 131.8 (Aserbajdsjan).
- vi 131.10 - 131.11 (Spania), 131.12 - 131.14 (Portugal), 131.15 (Sierra Leone), 131.18 (Albania), 131.20 (Republikken Kongo), 131.24 (Ghana).
- vii 131.9 (Pakistan).
- viii 131.38 (Egypt).
- ix 131.1 (Niger).
- x 131.43 - 131.64 (Saudi-Arabia, Irland, Sierra Leone, Ungarn, Venezuela, Egypt, Ghana, Sør-Afrika, Canada, Danmark, Australia, Uruguay, Ukraina, Malaysia, Nederland, Hellas, Spania, Niger, Thailand, Guatemala, Indonesia).
- xi 131.25 - 131.26 (Jordan), 131.27 (Tunisia), 131.28 (Pakistan) 131.36 (Australia), 131.43 (Saudi-Arabia), 131.75 (Øst-Timor), 131.180 (Makedonia).
- xii 131.65 (Montenegro), 131.66 (Storbritannia).
- xiii 131.74 (Cuba).
- xiv 131.70 (Botswana).
- xv 131.73 (Bangladesh).
- xvi 131.72 (Ukraina).
- xvii 131.42 (Saudi-Arabia), 131.152 (Øst-Timor), 131.153 (Benin), 131.154 (Malaysia), 131.155 (Rwanda), 131.156 (Sri Lanka), 131.157 (Paraguay).
- xviii 131.179 (Spania).
- xix 131.80 (Kina), 131.81 (Algerie), 131.82 (Venezuela), 131.83 (Turkmenistan), 131.84 (Canada), 131.85 (Cuba), 131.87 (Palestina), 131.88 (Vietnam), 131.89 (Iran), 131.90 (Rwanda), 131.91 (Østerrike), 131.92 (Finland), 131.93 (Kina), 131.94 (Argentina), 131.95 (Polen), 131.96 (Iran), 131.99 (Aserbadjan), 131.193 (Filippinene).
- xx 131.69 (Honduras), 131.76 (Hellas), 131.77 (Guatemala), 131.79 (Usbekistan), 131.86 (Tyrkia), 131.87 (Palestina), 131.100 (Bangladesh), 131.110 (Brasil), 131.111 (Tunisia), 131.112 (India), 131.114 (Jordan), 131.115 (Bahrain), 131.116 (Usbekistan), 131.184 (Slovenia), 131.193 (Filippinene), 131.117 (Togo), 131.118 (Malaysia).
- xxi 131.33 (Russland).
- xxii 131.192 (Armenia), 131.195 (Portugal).
- xxiii 131.91 (Østerrike), 131.99 (Aserbajdsjan), 131.112 (India), 131.157 (Paraguay).
- xxiv 131.39 (Egypt).
- xxv 131.41 (Saudi-Arabia).
- xxvi 131.78 (Russland), 131.86 (Tyrkia), 131.97 (Pakistan), 131.98 (India), 131.101 (Iran), 131.102 (Israel), 131.103 (Bahrain), 131.104 (Hellas), 131.105 (Elfenbenskysten), 131.106 (Aserbadjan), 131.107 (Hviterussland), 131.108 (Armenia), 131.109 (Tyrkia), 131.127 (Mexico).
- xxvii 131.42 (Saudi-Arabia), 131.47 (Bolivia), 131.58 (Nederland), 131.60 (Spania), 131.113 (Sudan), 131.125 (Nicaragua), 131.136 (Sri Lanka), 131.137 (Filippinene), 131.138 (Spania), 131.148 (Libya), 131.151 (Frankrike).
- xxviii 131.128 (Palestina), 131.129 (Algerie), 131.130 (Aserbajdsjan), 131.131. (Montenegro), 131.132 (Paraguay), 131.133 (Vietnam), 131.134 (Niger), 131.135 (India).
- xxix 131.120 (Iran), 131.147 (Costa Rica).
- xxx 131.29 (Maldivene), 131.30 (Polen), 131.31 (Honduras).
- xxxi 131.35 (USA).
- xxxii 131.124 (Turkmenistan).
- xxxiii 131.120 (Iran), 131.121 (Romania), 131.122 (Moldova), 131.123 (Hviterussland).
- xxxiv 131.125 (Nicaragua).
- xxxv 131.126 (Filippinene).
- xxxvi 131.32 (Maldivene), 131.38 (Egypt).
- xxxvii 131.119 (Guatemala).
- xxxviii 131.141 (Italia), 131.142 (Nederland), 131.143 (Sveits), 131.144 (Frankrike).
- xxxix 131.140 (Irland).
- xl 131.145 (Usbekistan), 131.146 (Canada), 131.149 (Østerrike).
- xli

xl ⁱⁱ	131.150 (Indonesia)
xl ⁱⁱⁱ	131.149 (Østerrike).
xl ^{iv}	131.194 (Venezuela), 131.203 (Sierra Leone).
xl ^v	131.196 (USA).
xl ^{vi}	131.197-199 (Østerrike, Brasil, Chile).
xl ^{vii}	131.202 (Ungarn).
xl ^{viii}	131.200-201 (Finland, Tyskland).
xl ^{ix}	131.139 (Russland).
l	131.37 (Hviterussland).
l ⁱ	131.129 (Algerie).
l ⁱⁱ	131.159 (Tyrkia).
l ⁱⁱⁱ	131.34 (Russland).
l ^{iv}	131.71 (Egypt).
l ^v	131.160 (Storbritannia).
l ^{vi}	131.162 (Kirgisistan).
l ^{vii}	131.169 (Venezuela).
l ^{viii}	131.168 (Portugal).
l ^{ix}	131.195 (Portugal).
l ^x	131.147 (Costa Rica).
l ^{xi}	131.170 (Costa Rica), 131.171 (Botswana).
l ^{xii}	131.164 (Italia), 131.165 (New Zealand), 131.166 (Sveits), 131.167 (New Zealand).
l ^{xiii}	131.165 (New Zealand).
l ^{xiv}	131.173 (Kirgisistan), 131.174 (Mexico), 131.175 (Portugal).
l ^{xv}	131.116 (Usbekistan).
l ^{xvi}	131.68 (Turkmenistan).
l ^{xvii}	131.182 (Elfenbenskysten).
l ^{xviii}	131.184 (Slovenia).
l ^{xix}	131.185 (Tyskland).
l ^{xx}	131.183 (Danmark).
l ^{xxi}	131.181 (Mexico), 131.187 (Usbekistan), 131.188 (Kina).
l ^{xxii}	131.176 (Benin), 131.177 (Iran).
l ^{xxiii}	131.96 (Iran), 131.178 (Iran), 131.192 (Armenia).
l ^{xxiv}	131.172 (Iran).
l ^{xxv}	131.191 (Ecuador).
l ^{xxvi}	131.178 (Iran), 131.189 (Venezuela), 131.190 (Tsjekkia).
l ^{xxvii}	131.96 (Iran).
l ^{xxviii}	131.178 (Iran).
l ^{xxix}	131.88 (Vietnam).
l ^{xxx}	131.163 (Bangladesh).
l ^{xxxi}	131.67 (Sudan).
l ^{xxxii}	131.74 (Cuba).
l ^{xxxiii}	131.186 (Sør-Afrika).